

Ігор ГИРИЧ (*Київ*)

УКРАЇНСЬКЕ НАРОДНИЦТВО: ДО ПИТАННЯ ПРО ОЦІНКУ ФЕНОМЕНУ

Народництво було мейнстримом українського суспільного життя в добу модернізації. Більшість діячів українського руху були народниками. Майже вся філософська надбудова політичної історії України від початку XIX ст. до 1917 р. була більшою або меншою мірою пов'язана з народницьким сприйняттям суспільного буття. І все ж сьогодні народництво більшістю інтелектуалів і науковцями сприймається радше як недолік національного минулого. Воно буцімто завадило побудувати новітню державу у XX ст., було причиною бездержавної свідомості, спричинило негачію власної землевласницької еліти і т. п. Чи так усе було однозначно погано з народниками? Чи справді вони не цінували національної держави? Чи варто сприймати народництво якоюсь серйозною непереборною ахіллесовою п'ятою українського руху, за яку українцям має бути соромно сьогодні? У цій статті зачепимо лише кілька концептуальних моментів, бо сама проблема заслуговує на не одне окреме книжкове дослідження.

Почнемо з визначення. Народництво – це напрям в європейському політичному русі, суспільній думці та історіографії й філософії історії XIX – початку XX ст., який характеризується перенесенням центру уваги інтелектуалів з освітлення історії, минулого суспільства й культури під кутом зору інтересу володаря, правителя країни на народ/націю, з індивідуального на колективний чинник; виник у час занепаду феодальних взаємин, початку розвитку капіталістичних відносин в економіці, постання та розвитку національної ідеї в Європі у кінці XVIII – на початку XIX ст. Народництво вийшло на арену політичного життя в час занепаду старих, володарського типу, держав, коли на зміну абсолютизму й автократизму прийшли демократія та республіканізм панівної нації. Ідея націоналізму й будівництва держав на етнічних принципах вимагала примату інтересу народу над інтересом феодальної верхівки. Провісниками епохи народності/націоналізму стали Велика французька революція та німецька романтична філософія Гердера, Фіхте, Шеллінга. Інтелектуали стверджували, що народ є джерелом влади на певній заселеній одним етносом території. І він тепер вирішує долю країни, а не група землевласників навколо монарха. Народництво було ідеологією третього стану (буржуазії), який прийшов на зміну феодалам, шляхті, дворянству.

Відповідно до історичних реалій Європи і Північної Америки можна розділити народництво на три умовні групи націй. Воно розвивалося: 1) в державах, де стара еліта мала одне етнічне коріння з панівним етносом і в яких формування нації органічно відбулося ще в ранньомодерний час, у добу існування династичних абсолютистських держав (Англія, Франція, Нідерланди, Іспанія, Росія, Португалія); 2) в державах, що вступили на шлях побудови своїх централізованих держав, які склалися з суми малих державних утворень (Німеччина, Італія) та в країнах, які стреміли до політичної незалежності від імперій-метрополій, але мали у своєму складі малі недержавні народи (Польща, Угорщина, Чехія, Болгарія, Румунія, Сербія); 3) на етнічних територіях, народи яких не мали своїх “історичних” держав і намагалися здобути політичну окремішність від країн-імперій (Україна, Білорусь, Словаччина, народи Балтії, Фінляндія, народи Кавказу та ін.). Кожна група не існувала у чистому вигляді (приміром, Вірменія і Грузія мали свої феодалні держави).

Народництво – як напрям філософії історії та політології – мало в кожній з вищеназваних груп держав свої специфічні риси. Перша група плекала націоналізм титульної нації на шкоду народів-паріїв. В Іспанії пригночувалися каталонці і баски, у Франції – бретонці, в Англії – ірландці, шотландці й валлійці, і т. п.¹ Для другої групи держав звільнення титульного етносу з-під гніту імперської нації відбувалося таким чином, що малі народи потрапляли під панування колись пригноченого панівного етносу. Приміром, народництво польське (Й. Лелевель) не враховувало інтересу литовського, українського і білоруського народів. Народництво угорське стреміло до асиміляції малих народів “Великої” Угорщини (словаків, хорватів, українців, румунів). Німеччина намагалася нівелювати слов’янські народності: поляків, кашубів, полабських (лужицьких) сербів. У ще більш визискуваному стані перебували народи Російської імперії. Російське народництво (слов’янофілство) мало імперський характер і виконувало роль офіційної державної ідеології. Як панівна течія суспільної думки воно закликала до нівеляції українців, білорусів, поляків, фінів та фінських народів, народів Кавказу й Північного Кавказу, прибалтів, тюркських народів Західної Азії. Третій тип держав розвивав національно-визвольне народництво, яке протистояло народництвом панівних націй.

Постання модерних націй відбувалося на тлі панування народницької ідеології, яка апелювала до соціальних низів на противагу заможному землевласницькому класу. Воно відбуло у своїй генезі три основні фази, які

¹ Докладніше про це писав Ольгерд Бочковський ще в часах Першої світової війни та у 1920-ті роки. Фактично засновник науки націології цікавився якраз національним відродженням недержавних (малих) народів: *Бочковський О.* Поневолені народи царської імперії. Їх національне відродження та автономічні прямування: (До національної справи в Росії). – [Б. м.], 1916. – 223 с.; *його ж.* Боротьба народів за національне визволення: Націологічні нариси. – Подєбради, 1932. – 256 с.; *його ж.* Вступ до націології: Курс лекцій. – Регенсбург; Франкфурт, 1947. – 226 с.; *його ж.* Абісинія й абісинська справа. – Львів, 1935. – 71 с.; *його ж.* Б. Б’єрсон – поневолені народи та українська справа. – Вінніпег, 1939. – 51 с.

відповідають відомій тричленці національного відродження американського історика чеського походження Мирослава Гроха (етнографічний, академічний і політичний етапи). Перший етап тривав у різних країнах від кінця XVIII – початку XIX ст. до середини XIX ст. і характеризувався вивченням діячами національного руху культури, фольклору, побуту, літератури, мистецтва народу. Другий етап тривав протягом другої половини XIX ст. Він характеризувався творенням спільних культурних засад народної національної культури в ділянці гуманітарних наук й закінчувався витворенням ідеологічно-політологічних підстав для постання модерної нації. Третій етап тривав від кінця XIX до 1914–1918 рр., коли народництво, увійшовши складовою частиною до національної ідеології, почало творити нову політичну реальність, вийшло на арену боротьби з імперськими центрами і націями за своє політичне визволення.

Українське народництво² так само пройшло три етапи розвитку: фольклорно-етнографічний, академічний і політичний. Перший – 1798–1850-ті роки – характеризується постанням українського національного питання в культурній сфері. Його визначними датами були: вихід “Енеїди” І. Котляревського, постання у Львові в середині 1830-х “Руської трійці” та видання у

² Ця тема має вже дуже багато літератури. Тут зазначимо студії автора, які стосувалися концептуальних проблем народництва: *Гурич І.* “Народництво” та “державництво” в українській історіографії: проблема змістовного наповнення понять // Молода нація: Альманах. – К., 2000. – Ч. 4. – С. 5–30; *його ж.* Володимир Антонович – будівничий філософських засад нової України // Історія в школах України. – 2004. – № 1. – С. 47–49; *його ж.* До проблеми народництва та державництва у зв’язку з постаттю Михайла Грушевського // States, Societies, Cultures: East and West: Essays in Honor of Jaroslav Pelenski. – New York, 2004. – С. 387–397; *його ж.* Знакова стаття Омеляна Прицака: [О. Прицак про М. Грушевського в статті “У століття народин М. Грушевського”] // Україна модерна. – 2007. – Ч. 12 (1). – С. 149–169; *його ж.* Республіка чи гетьманат?: [Про державу П. Скоропадського] // Сучасність. – 2008. – № 8. – С. 35–41; *його ж.* Між наукою і політикою: Історіографічні студії про вчених-концептуалістів. – Тернопіль, 2012. – 488 с.; *його ж.* Олександр Кониський – батько української культурно-політичної окремішності // Записки НТШ. – Львів, 2012. – Т. ССLXIII. – С. 547–568; *його ж.* Національна схема української історіографії кінця XIX – початку XX століття як ключовий елемент національної пам’яті // Національна та історична пам’ять: Зб. наук. пр. – К., 2012. – Вип. 5. – С. 50–61; *його ж.* Євген Чикаленко як суспільний мислитель // Записки НТШ. – Львів, 2013. – Т. ССLXV. – С. 98–130; *його ж.* Формування модерної нації. Теорія і суспільні виклики (XIX – початок XX ст.). – Тернопіль, 2014. – 109 с.; Українські інтелектуали і політична окремішність (середина XIX – початок XX ст.). – К., 2014. – 496 с.; *його ж.* Михайло Грушевський: конструктор української модерної нації. – К., 2016. – 840 с.; *його ж.* Як оцінювати українську історію XIX ст.? // У кігтях двоглавих орлів. – Харків, 2016. – С. 31–58; *його ж.* Державність, національна ідея та люди гетьманської України у спогадах Павла Скоропадського // *Скоропадський П. П.* Спогади: кінець 1917 – грудень 1918. – К., 2016. – С. 377–453; *його ж.* “Кожна нація – гарна квітка людства”: Ольгерд Бочковський про націю, націоналізм і національне відродження // Записки НТШ. – Львів, 2017. – Т. ССLXX. – С. 236–278; *його ж.* Проблема спадкоємності між державністю УНР та Української Держави гетьмана Павла Скоропадського: Історіографічні стереотипи і справа пов’язаня між собою різних моделей української державності // Державник і держава: до 100-річчя проголошення Павла Скоропадського Гетьманом України: Зб. наук. пр. – К., 2018. – С. 52–81; *його ж.* В’ячеслав Липинський: Хлібороб і жовнір: (Співвідношення демократичного і консервативного в його історіософії). – К., 2019. – 310 с.

1837 р. альманаху “Русалка Дністровая”; а також вихід у світ у 1840 р. “Кобзаря” Т. Шевченка. Лідерами народництва тоді були Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, М. Максимович, М. Шашкевич, І. Вагилевич і Я. Головацький. Найвищими точками першого етапу стали заснування Кирило-Мефодіївського братства у 1847 р. та виникнення Головної руської ради (ГРР) в часи “весни народів” у 1848 р. Кінець 1850-х – початок 1890-х років – другий академічний етап національно-визвольного руху, коли розпочався та зміцнився громадський рух. Лідерами другого етапу були В. Антонович, М. Драгоманов, О. Кістяківський, П. Чубинський, О. і В. Барвінські, Ю. Романчук, О. Кониський. Народництво стало ідеологією Київської громади як столичної громади України та інших регіональних громад в Одесі, Чернігові, Полтаві, Єлисаветграді, Харкові тощо. В Галичині постала народовська партія, яка стояла на соборницьких позиціях і протистояла москвофільським тенденціям. Третій етап народництва збігається з третім етапом українського визвольного руху – 1890-ті – 1914/1917 рр. Лідерами його були М. Грушевський, І. Франко, К. Левицький, Є. Чикаленко, С. Єфремов, Б. Грінченко.

Народництво стає частиною партійних ідеологій низки політичних утворень від Братства тарасівців Наддніпрянщини і Молодих радикалів Західної України до РУП і соціал-демократичних партій початку ХХ ст. Народництво у різних долях присутнє було в українському соціалізмі та різних лівих рухах. Його наявність можна відзначити як у правих партій (УНП), так і в центристів (УРДП, ТУП, Націонал-демократична партія Галичини), у лівих національних соціалістичних партій (РУП, УСДРП, УПСР).

Народництво третьої групи націй, куди належала й Україна, потребувало формування народницької філософії. Цього не вимагалось від народів перших двох груп. “Історичним” народам Європи не треба було доводити своє існування, бо нації в них сформувалися вже в ранньомодерний час.

Однією з характерних рис українського народництва була перевага федералізму/автономізму над ідеями незалежності. Українське народництво не маніфестувало відкритого сепаратизму, а виступало за реорганізацію Російської імперії на республіканських засадах, де кожна нація одержить свою автономно керовану територію, без виходу зі складу Росії. Вперше такий федералізм було сформульовано у програмі кирило-мефодіївців (1847). Український федералізм відрізнявся від офіційного російського слов’янофільства, яке визнавало слов’янські нації за межами Російської імперії, але заперечувало такі нації всередині імперії. На противагу нормальним (державним) націям російська державна ідеологія висунула ідею “триєдиної” російської нації, що складається з панівного великоросійського народу і “братніх” білоруського та українського народів, яким не притаманне історичне прагнення до державної незалежності, а які служать погноєм для “історичної” російської нації. Взагалі росіянами російська нація визнавалася як вища окультурена надбудова над великоруським, малоруським і білоруським народами. “Русская” нація – це політичний феномен етнографічного субстрату трьох східнослов’янських народів. Українське слов’янофільство братчиків було альтернативою російському офіційному слов’янофільству.

Разом з тим мрія братчиків про спільну слов'янську федерацію була не бездержавним проєктом, як про це твердили майбутні критики – представники державницької школи в історіографії і політичній думці, а фактично квазі-державним проєктом. Бо йшлося не стільки про федерацію народів Російської держави, скільки про слов'янську конфедерацію, що перебувала у складі трьох монархій: Пруської, Австро-Угорської і Російської.

Причину “бездержавності” народницьких проєктів України треба шукати в надто пригніченому стані національних рухів Росії, де придушувалися в корені не лише політичні аспірації українців, а й звичайний культурницький рух: заборонялися правопис, Біблія українською мовою, періодичні видання, національні школи і навіть публічне виконання народних пісень. Усі ці явища розглядалися російською централістичною владою під кутом зору українського сепаратизму і пропаганди ідеї незалежності. Переслідування на національному ґрунті мали, більше того, основи релігійного остракізму щодо інакомислячого. Заперечення єдності трьох східнослов'янських народів прирівнювалося до християнського святотатства. В умовах такого тиску і заборон український рух мусив наперед себе виправдовувати і відхрещуватися від сепаратизму, який імпліцитно був присутній у більшості головних діячів українського народництва.

Філософські основи українського народництва закладали своїми дослідженнями і публікаціями у 1840-х – 1850-х роках Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш. Доба романтизму з недовірою ставилася до історії провідників, сановників, володарів. Філософія народництва стверджувала, що істиною минулого може бути лише збірний народний погляд на своє минуле. Народники опрацьовували думку про те, що не професійні історики, які виконують державне замовлення, створюють наратив національної історії, а сам народ своєю народною творчістю змальовує в піснях героїку минулого та зрадників і героїв своєї історії. Вони ж висунули добу українського козацтва як ключовий період національної історії, бо про нього залишилося найбільше народних пісень, легенд, оповідок. Пізніше, у середині 1870-х, це завдання – словами народу описати свою минувшину – виконало вже наступне покоління народників-українофілів. В. Антонович і М. Драгоманов видали “Історичні пісні малоросійського народу” (1874), де зібрали народні думи за хронологічними історичними періодами (княжа доба, литовсько-польська доба, козаччина).

Федералізм як перша стадія самостійності. Микола Костомаров висунув концепцію про відвічний федералістський устрій Давньої Русі в часах домонгольських³. Він намагався російській схемі історії, що ґрунтувалася на династичному (державному) принципі, протиставити народницьку концепцію, яка розглядала події не за династіями князів Рюриковичів і Романових, а за станом історичного розвитку цілого етносу. Етнічний принцип спирався на республікансько-федеративну складову, і саме останньою розмежовувалися

³ Грушевський О. С. До статті Костомарова про федеративний лад старої Русі // Україна. – 1928. – Кн. 3. – С. 50–57; його ж. З настроїв і думок Кирило-Мефодіївців // Там само. – 1914. – Кн. 1. – С. 71–76.

український і російський історичні процеси. За суттю федеративна концепція устрою князівської Русі була державним розмежуванням двох національних історій та історіографій уже в 1850-х роках. Народництво не заперечувало політичну окремішність України, а навпаки, її підкреслювало через особливий, не подібний до Росії й Польщі цивілізаційний статус України. Україна мислилася народниками країною особливого суспільного устрою, який відмітає абсолютизм, монархію і велику земельну приватну власність. Так, українці не створили своєї держави, як поляки чи росіяни, але вони мали свій особливий “народний” устрій, який втілювався у Козаччину як витвір народного духу та ідеалу українців.

Доба романтизму вимагала своєї національної місії, яка б давала контрвідповідь на польський (свободопокликаність) і російський (особлива православна нація, що керується тріадою: самодержавство, православ'я і народність та ідеологією “Москва – Третій Рим”) месіанізми. Польському аристократизмові та російському автократизмові й централізові М. Костомаров у “Книгах биття українського народу” протиставив ідею народоправства, демократизму і прагнення до волі української селянської нації. Отже, природним чином новий український міф вирішував одночасно і соціальну функцію. Він стверджував особливі чесноти простого люду у протиставленні до несправедливої суспільної функції пана й поміщика – визискувачів звичайної людини.

Українське народництво мало й суто державні риси. Приміром, галицьке народництво звертало увагу на місцевих давньоукраїнських князів, творило культ Ярослава Осмомисла і Данила Галицького, підкреслювало королівський статус галицьких правителів. Народ не протиставлявся національно його державцям – князям. На Наддніпрянщині таку функцію виконував Михайло Максимович, який створив міф про столичну роль Києва як стрижня української історії, який не був однією з трьох російських столиць, а фактично протистояв Москві в історичній перспективі. Погляду з Боровицького пагорбу Кремля М. Максимович пропонував протиставити погляд з Андріївської гори старого Київського дитинця.

М. Максимович розпочав відому полеміку “северян” і “южан” з московським професором М. Погодіним. Суть полеміки полягала у з'ясуванні генетичного походження сучасного українського етносу. М. Максимович ствердив, що давні кияни і русичі є родичами сучасних українців, а не росіян. У полеміку з українського боку вступили й інші інтелектуали народницького напрямку: О. Котляревський, П. Житецький, А. Кримський та ін.

Інтелектуали-народники розуміли, що ідея Нової України не впливає з історичного минулого автоматично. Новий національний міф має спиратися на нову політичну ситуацію, що вимагала нового національного імені, яке б суттєво відрізнялося від імені сусідів і передусім росіян (“русских”), котрі вже привласнили собі давнє українське ім'я Русь; його вже не в змозі собі повернути українці без репутаційних втрат. Тому лідери кирило-мефодіївців відмовилися від історичних імен “русин”, “малорос”, запропонувавши фактично новий етнонім – “українець”. (Так само румунське національне відродження відмовилося від своїх історичних імен – “волохи”, “молдавани”,

“трансильванці” – на користь нового штучного – “румуни”, що вказувало на спорідненість цього балканського етносу з імперією Давнього Риму). Нове національне ім’я “Україна” теж мало свідчити про політичні окремішницькі інтенції народників вже першого етапу. Нове ім’я стверджувало апріорі відмову від формули “триединого русского народа” і свідчило про перехід на шлях політичної сепарації. Нова самоназва нашої національності говорила про культурну і політичну відмінність від росіян. Інтелектуали-народники відмовили і росіянам в “русскості”, вони виводили російський етнос не від етноніму і держави Русь князівських часів, а від держави Росія, що постала в часи Петра I.

Громадівська теорія. У часи послаблення диктатури по смерті Миколи I з’явилася нова генерація народництва, яка намагалася вивести на суспільну арену нову інтелігенцію з українською свідомістю. Ідеологами українського народництва цього періоду стають Володимир Антонович і Михайло Драгоманов. Продовжуючи своїх попередників, передусім В. Антонович розробляє історіософське обґрунтування особливої місії української сільської громади⁴. Вона розглядалася тим громадським елементом, який не змінився і пережив усі історичні епохи від княжої доби до нового часу. У громаді було сконцентровано українськість народу. Верхні прошарки денационалізувалися, українцями керували чужоплемінники: у давній Україні-Русі – це була варязька княжа родина і дружинники, у добу розвиненого середньовіччя – литовські князі, за польського панування – польська шляхта. Проте неукраїнські держави відходили, а українськість території залишалася завдяки українському селу, скріпленню якого була громадівська організація суспільства. Козацтво – теж різновид громадського об’єднання. Воно і є питомим українським явищем. Тому на матриці громади, вважали інтелектуали-народники, треба будувати і майбутню Україну. Саме громада має зі своїх надр вивести всі верстви майбутнього суспільства – передусім свою інтелігенцію. Росіяни і поляки бачили свою перевагу над українцями в існуванні своїх національних держав. Перші підвалини своєї держави вбачали у монархізмі та автократизмі царизму, другі – в аристократизмі та республіканстві шляхетської верстви. Українська еліта свою бездержавну організацію будувала на громаді. Громадівська теорія була по суті державною теорією, що протиставляла українську національну ідею панівним – польській і російській – національним ідеям. Останні претендували на споконвічне володіння територіями, населеними українським етносом. Міф про одвічну бездержавність українців по суті був своєрідною українською версією державності. З другого боку, народницький міф про бездержавність мав негативний вплив на український рух, бо розхолоджував інтелігенцію від намірів створення суспільних структур, які б вели боротьбу за незалежнення України від Австрії, Польщі і Росії.

Разом з тим не можна стверджувати, що серед народників-українофілів не було *самостійників* за політичними інтенціями. Більше того, багато з т. зв. класичних федералістів були певний час українськими самостійниками.

⁴ Антонович В. Три національні типи народні // Правда. – Львів, 1888. – Вип. 3. – С. 157–169.

П. Куліш і М. Костомаров у молодому віці, у 1830-ті – 1840-ві, стояли на самостійницьких позиціях. Стати тактичними федералістами їх змусила безвідрадна перспектива російського суспільного життя, яке не сприяло народженню великої кількості симпатиків української самостійності. Зміни політичних уподобань П. Куліша залежали від того, яку концепцію українського руху він сповідував у даний момент. На початку 1880-х він навіть переїхав до Львова, збирався відмовитися від російського громадянства та фактично до часу політики Нової ери розпочав її здійснення ще у 1860-ті роки. На перших порах самостійником був і В. Антонович. Першим ідейним культурним самостійником був лідер-ідеолог народницького громадівського руху Олександр Кониський⁵. Можна стверджувати, що федералізм у політичного народництва був ситуативним, а самостійництво – стратегічним аспектом. Тому і не є випадковим, що в 1917 р. народництво політичного періоду активно підтримало ідею української самостійності і почало будувати власну державу, що, на жаль, скінчилося окупацією УНР російськими більшовицькими військами.

Усі періоди функціонування народництва в Україні характеризуються *політичною амбівалентністю* інтелігенції, що було викликано поліційним тиском на інакомислячих у Росії. Інтелігенція змушена була, працюючи на державній службі, офіційно зберігати політичну лояльність стосовно державної влади. Утримуючи родини чиновницькою службою, вона лише в позаурочний час і нелегально могла займатися забороненою українофільською справою. Цей стан впливав на політичну орієнтацію українських народників. Більшість з них мали *подвійну національну самоідентифікацію*: українці за походженням і сантиментом, але політичні росіяни за вибором. Ця політична невизначеність була однією з ключових причин того, що інтелектуальна еліта Наддніпрянщини не відчувала своєї інакшості порівняно з російською інтелігенцією та не виконала у відповідний час своїх державотворчих функцій.

Варто розрізнити *політичне* і *неполітичне народництво*. Лідери громадівського руху були політичними народниками (В. Антонович, О. Кониський, Т. Рильський, Д. Пильчиків, Л. Смоленський, М. Драгоманов, М. Лисенко, О. Пчілка, Є. Чикаленко та ін.). Вони ставили за мету будувати культурний кордон між Росією та Україною, сподівалися на можливість дозволу політичної діяльності, щоб добиватися автономії українських земель. Натомість інша частина громадівців були “малоросами” за свідомістю і йшли у фарватері російських державних інтересів, сприймаючи українську діяльність доважком до роботи на загальноросійському ґрунті (В. Науменко, Ф. Лебединцев, І. Лучицький, О. Лазаревський, Є. Ківлицький та ін.). Проте провести чіткий кордон між першою і другою групою досить складно, бо протягом життя відбувалися хитання, викликані періодичними потепліннями в жандармській практиці влади у її нагінках на український рух. Секретар редакції “Киевской старины” О. Левицький – спочатку активний українець – після поліційних переслідувань перейшов на малоросійські рейки. А після

⁵ Докладніше див.: *Гирич І.* Олександр Кониський – батько української культурно-політичної окремішності.

Першої російської революції 1905–1907 рр. знову став українцем. Такої ж метаморфози зазнали П. Житецький і багато інших народників.

Проте, звісно, не селянство, а саме вихідці з верхніх прошарків суспільства: шляхти, козацької старшини, духівництва були першими українофілами-народниками. Після кирило-мефодіївців перші громади з'явилися серед українців-емігрантів у російській столиці Санкт-Петербурзі. Біля джерел створення громад стояли колишні лідери братства М. Костомаров, П. Куліш, В. Білозерський. Проте справжню революцію здійснили вже нові люди, які в кінці 1850-х уфундували Київську громаду при Університеті Св. Володимира в Києві. Більшість з них були вихідцями з правобережної шляхти. На чолі став випускник історико-філологічного факультету Володимир Антонович та його однопумці брати Рильські, Б. Познанський, К. Михальчук. Саме польська культурна складова народжувала те явище, яке можна назвати *політичним народництвом*. Воно виникло в середовищі фрондуючого щодо російської держави польського суспільства України. Але це були перші люди Нової України, які не хотіли, відокремлюючись від Росії, потонути в польському державному морі. Політичний спосіб мислення підказував, взоруючись на польський національний досвід, творити нову українську свідомість. Хлопомани-правобережці мали в київському університеті підтримку з боку нащадків лівобережної козацької старшини та священництва (М. Лисенко, М. Старицький, О. Кониський, М. Комаров, П. і О. Косачі, О. Кістяківський, П. Житецький, В. Вовк-Карачевський, пізніше Б. Грінченко, М. Коцюбинський, М. Дмитрієв та ін.). Завдяки українському народництву вдалося нарешті подивитися на Україну не як на територію панування козаків, а як на землю, етнічно заселену українцями.

Народники Київської громади виховали перше покоління *політичних українців*, які покінчили з амбівалентністю свідомості і працювали свідомо лише на українському ґрунті. Вони ж першими почали принципово вживати розмовну українську мову у повсякденному житті. О. Кониський був ідейним батьком на громадській ниві наступного покоління українських центристів-народників: С. Єфремова, О. Лотоцького, В. Доманицького, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, В. Дурдуківського. Питомий український, а вже не українофільський рух, розпочався з діяльності нової генерації молоді України, яка виступила на громадському полі у 1890-ті роки. Вона стояла біля джерел появи перших ліберально-демократичних партій Наддніпрянської України: УДП, УРП, УРДП, ТУП та перших періодичних видань українською мовою в Києві, Харкові, Полтаві тощо. Її представники домоглися скасування заборони 1876 р. на українське слово, друку Євангелія українською; завдяки їм з'явилося перше критичне видання творів Т. Шевченка, вийшла перша енциклопедія “Украинский народ в его прошлом и настоящем”⁶.

⁶ Внесок народництва до скарбниці української справи оцінили вже сучасники. У 1930-х колишній лідер петербурзьких українців Олександр Лотоцький свої спогади перетворив у власне, історію політично-культурних здобутків народницької еліти наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Див.: *Лотоцький О.* Сторінки минулого. – Варшава, 1932–1934. – Ч. 1–3. – 286, 318, 392 с. Історією українського руху, по суті, є спогади та щоденник Євгена Чикаленка (*Чикаленко Є. Х.* Спогади (1861–1907) / Передм. В. Дорошенка. – Нью-Йорк, 1955. – 502, [2] с.; *його ж.* Щоденник (1907–1917). – Львів, 1931. – 496 с.

Суспільні досягнення народництва. Українське народництво 1860-х – 1890-х років працювало на культурне відокремлення українських теренів від російських етнічних територій. Цьому мала слугувати широка етнографічно-фольклорна програма найбільших українських вчених-етнографів. І передусім діяльність лідера Київської громади 1870-х Павла Чубинського і праця Південно-Західного відділення Російського географічного товариства у Києві. Видані “Труди” цього товариства, нанесені на мапу, стверджували майбутню територію української державності, бо окреслювали межі розселення українського народу і його розмежування з Білоруссю, Молдовою, Польщею та Росією. Пізніше цю функцію стосовно західних кордонів України виконали вчені Наукового товариства ім. Шевченка (В. Гнатюк, С. Томашівський).

Величезним внеском українського народництва у національне відродження були заходи для завоювання українською мовою українського етнічного простору, створення літературної української мови. До цього найбільше рук доклав П. Куліш. Він став творцем українського фонетичного правопису – т. зв. кулішівки; завів літери, які відрізняли українську письмову мову від російської, відмовився від -єри (ы). Першим намагався поширити українську мову в усі сфери культурного життя. Створив національний історичний роман, переклав Біблію українською мовою, видав твори світової поетичної класики українською літературною мовою, почав поширювати твори українського письменства серед широких народних мас. Заснував перші суспільно-політичні українські журнали “Основа” (Петербург) і “Правда” (Львів). Переважна більшість письменників Наддніпрянської України та Галичини мали народницький світогляд і втілювали в літературі ідейні устремління українського народництва.

Українське народництво Наддніпрянщини у спілці з народовством Західної України (В. Антонович, О. Кониський, О. Барвінський) випрацювали *сборницьку стратегію* діяльності, спрямовану на паралелізацію культурних і політичних дій у побудові єдиної культури України, без огляду на кордон по Збручу. Вона увійшла в історію під назвою політика “Галицького П’ємонту” або політика “Нової ери”. За домовленістю з польськими очільниками Галицького сейму та австро-угорськими державними чинниками українські народники з обох берегів збручанського кордону почали в Галичині розбудовувати спільні засади сучасної культури: спільну літературну мову, правопис, університетські катедри при львівському університеті тощо.

Українське народництво сформулювало і національну схему української історії. Біля джерел національної схеми стояли М. Костомаров і П. Куліш, а батьком національної історіографії став В. Антонович. Якщо на попередньому етапі наголос робився на дослідженні фольклору і етнографії, то наступний етап підвів під гуманітарну науку базу історичного документа, залучив опрацювання архівів задля ствердження тисячолітнього самостійного історичного процесу українського народу від Сяну до Дону. Народництво застосувало нові історіографічні терміни, протиставивши українську історію російській. Зокрема “Київська Русь” було замінено терміном “Україна-Русь”.

Українське народництво розпочало тривалу боротьбу за доведення, що князівська спадщина належить українському народові. Це свідчило, що українська народницька історіографія намагалася найславетніший державний період своєї історії відібрати від російської історіографії, яка виводила державність московського князівства зі спадщини Київської Русі.

Нарешті М. Грушевський, продовжуючи працю свого вчителя В. Антоновича, засновує на базі народницької ідеології вже суто українську (не амбівалентну) національну історіографію⁷, об'єднавши історію України у головну періодизацію: Україна-Русь, литовсько-польська доба, історія козацької України, історія Нового часу. Початок написання синтетичної історії України припадає на 1898 р. У статті “Звичайна схема «руської» історії і справа раціонального укладу історії східного слов'янства” (1904) М. Грушевський по суті висунув національно-державну візію минулого українського народу, яка підводила наукову базу під політичні змагання українців для політичного відродження нації. Попри народницьку схему, у якій історія народу – це “альфа і омега” історичного процесу, М. Грушевський фактично вибудовував окремішність України як окремої державної території. Його схема історії не була антидержавною, не заперечувала прагнення українців до власної держави, а навпаки, закладала науково-історичні підвалини для такої держави. Не випадково майже всі учні М. Грушевського у другому періоді свого життя стали істориками-державниками (С. Томашівський, М. Кордуба, І. Крип'якевич та ін.). Фактично народницька школа М. Грушевського була вже не народницькою, а перехідною – національно-державною школою. І в цьому сенсі М. Грушевський перейшов на вищий, ніж у його вчителя В. Антоновича, рівень – до прийняття державної історії українського народу.

Народництво зробило великий внесок в українську лексикографію та мовознавство. Київська громада зібрала і відредагувала перший тлумачний словник української мови, який вийшов за редакцією Бориса Грінченка (1906). Історичним мовознавством займався Євген Тимченко. Засновником наукового літературознавства на народницькій основі став Сергій Єфремов – автор першої наукової історії української літератури.

Народництво і соціалізм. Український соціалізм став також продуктом народницької ідеології. Михайло Драгоманов був одним з ідеологів Київської громади, після своєї еміграції в Женеву став основоположником українського соціалізму. Будучи посланцем Київської громади, у 1880-х він став критиком її культурницької діяльності і започаткував політичний, європейський, інтернаціональний вектор українського руху. Вів ідейну боротьбу з народництвом Києва і Львова: О. Барвінським, О. Кониським, Б. Грінченком. М. Драгоманов мав вплив на лівих народовців і молодих радикалів Галичини, зокрема на І. Франка і М. Павлика. Перший пізніше балансував між соціалістичними поглядами і націонал-демократичними (народовськими).

Соціалізм початку ХХ ст. мав так само опертя на народництво. Першими соціалістами стали члени Київської громади: І. Стешенко і Леся Українка.

⁷ Докладніше див.: *Гирич І.* Національна схема української історіографії...

Українськими соціалістами вважали себе С. Єфремов та співробітники видавництва “Вік”. Український соціалізм мав багато рис, що пов’язували його з народницькою ідеологією. Він спирався не на робітництво, а на селянство. Не заперечував приватної власності. Можна знайти багато паралелей у програмах народників і партії соціалістів-революціонерів. Політичне народництво мало суттєвий вплив на програми перших наддніпрянських партій – передусім Револуційної української партії (РУП), Української народної партії (УНП) М. Міхновського і навіть на національних соціал-демократів. Серед керівництва Української соціал-демократичної партії була низка вихованців громад, людей, що мали за походженням пов’язання з селом: С. Петлюра, В. Садовський, Л. Юркевич, М. Порш, В. Винниченко та ін.⁸ УСДРП провадила так само культурницьку роботу, а її протистояння з РСДРП в багатьох моментах зумовлювалося впливом народницької ідеології на лідерів УСДРП. С. Петлюра мав козацько-священницьке походження і працював у “буржуазних” виданнях колишніх народників (“Киевская старина”, “Рада”), М. Порш і В. Садовський друкувалися в “Літературно-науковому віснику” М. Грушевського. Л. Юркевич одержував фінансування від батька – дідича-хлопомана Осипа Юркевича. В. Винниченка фінансово підтримував лідер Київської громади межі століть Євген Чикаленко.

Представники реформістської течії УРДП (А. Жук, В. Дорошенко, В. Степанківський, О. Скоропис-Йолтуховський, О. Назаріїв), опинившись у Львові, і взагалі відмовилися від ключових гасел російського комунізму: заборони приватної власності, принципу класової боротьби, боротьби з буржуазною ідеологією. Вони закликали до класового миру, союзу зі своїми ліберально-демократичними партіями, економічної боротьби замість підпільної революційності. Усі ці моменти ідеології свідчили про генетичний зв’язок українських есдеків з ідеологією народництва.

“Народництво” у протистоянні “державництву”. Зі збройною поразкою УНР від червоної Росії і окупацією України у 1919 р. російськими більшовицькими військами в Австрії та Німеччині засновується Український союз хліборобів-гетьманців, ідеологом і політичним мислителем якого став В’ячеслав Липинський. Він пропагував консервативну монархічну ідеологію та ідею побудови в Україні спадкової монархії на чолі з династією Павла Скоропадського – колишнього глави Української Держави. В. Липинський і його прихильники на хвилі розчарування керівництвом Директорії УНР бачили причини поразки Української революції не так у неготовності суспільства до постанови нової української держави, як у політиці лівих соціалістичних партій. На їхню думку, оскільки соціалістичне керівництво програто війну за незалежність, винними в цьому були соціалістичні керівники та неправильна соціалістична філософія історії, що лежала в основі дій цих керівників – есдеків і есерів. А сталося, за В. Липинським, це тому, що

⁸ Про це ширше див.: *Гирич І., Кавунник В.* “Опортунізм” чи “соціалізм”: до проблеми про внутрішньополітичну дискусію в УСДРП 1909–1912 років. Листи В. Садовського до А. Жука // Український археографічний щорічник. Нова серія. – К., 2013. – Вип. 18. – С. 576–639.

ліві керувалися фальшивою і шкідливою народницькою ідеологією, ідеологами якої в Україні були В. Винниченко, С. Петлюра і М. Грушевський. Засновник національного консерватизму заплющував очі на той очевидний факт, що праві сили в Україні були у більшій мірі не готові будувати українську державу, бо були отруєні антиукраїнською пропагандою, мали мало-російську свідомість і працювали на російській і польській державній інтерес, на відміну від українських соціалістів усіх різновидів.

У 1920 р. виходить історична праця “Україна на переломі” про українську козацьку державу Богдана Хмельницького пера В. Липинського⁹, яка звістила появу державницької школи в українській історіографії. У 1923 р. нова школа була історіографічно засвідчена у книзі Д. Дорошенка “Огляд української історіографії” (Прага, 1923). Від 1919 і до 1926 р. в журналі – органі УСХД “Хліборобська Україна” друкувалися розділи головного ідеологічного твору гетьманців – “Листи до братів-хліборобів”¹⁰. Державницька консервативна ідеологія мала бути науково-історичною підставою для гетьманської ідеології. Остання протистояла республікансько-демократичній ідеології УНР. В. Липинський створив привабливу і теоретично струнку ідейну картину, що позитивно вивисувала ідеологію консерватизму за рахунок приниження і дискредитації республіканської версії будівництва держави. Він застосував дихотомічну схему переваг нової ідеології: державу, за Липинським, могла збудувати лише консервативна меншість. Консерватори – імпліцитно державники, демократи-народники – підсвідомі федералісти і руїнніки держави. Республіканська більшість не здатна до державного будівництва саме через недержавність народницької історіографії, яку представляли М. Грушевський та його школа. В. Липинський твердив, що народники і М. Грушевський завжди недооцінювали власну державу і в конфлікті між народом і державою завжди ставали на бік народу на шкоду державі.

Консерватори спрощували і схематизували ситуацію, щоб переконливішою здавалася їхня правда. Приміром, вони посилалися часто-густо на статтю М. Грушевського “Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання” з журналу Закордонної делегації УПСР “Борітеся – поборете” (1920), де М. Грушевський, переходячи на тактику пошуку компромісу з українськими націонал-комуністами, відмовлявся від збройної боротьби за незалежність, писав про татарських людей Болохівської землі у XIII ст., які виступили проти Данила Галицького на користь татар. М. Грушевський писав, що стара народницька школа в конфлікті між державою і народом підтримувала цих татарських людей¹¹. Разом з тим затушовувалася інша відома праця М. Грушевського 1918 р. – “На порозі Нової України”, в якій М. Грушевський писав про кінець московської орієнтації та зміну політичного

⁹ *Липинський В. К.* Україна на переломі, 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті. – [2-е вид.]. – Відень, 1920. – 304 с.

¹⁰ *Його ж.* Листи до братів-хліборобів: про ідею і організацію українського монархізму / Ред. Я. Пеленський. – К.; Філадельфія, 1995.

¹¹ *Грушевський М.* Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання. Замітки з приводу дебат на конференціях закордонних членів партії // *Грушевський М.* Твори: У 50 т. – Львів, 2013. – Т. 4. – Кн. 2 / Упоряд. С. Панькова. – С. 57–94.

вектору на орієнтацію на Європу й конечність та необхідність української незалежності. До 1919 р. М. Грушевський очолював Комітет незалежної України. В. Липинський свідомо вдавався до зручного йому викладу фактів, стверджував про усвідомлену державницьку політику П. Скоропадського у 1918 р., що не відповідало дійсності – генерал залишався і як гетьман не українцем, а політичним росіянином. Робилося це для створення міфу про державницьку поставу П. Скоропадського від часів Української Держави до доби УСХД. Однак державником П. Скоропадський став уже на еміграції під впливом В. Липинського і УСХД. Цензурних препаратів зазнав щоденник гетьмана з 1918 р. Пізніше у листах сам В. Липинський визнавав, що свідомо йшов на фальшування, щоб піднести гетьманський масштат і здобути більше симпатиків з різних соціальних таборів.

Сам Липинський до 1917 р. був частиною народницького (точніше національно-державного) проекту українського руху. Свою консервативну діяльність він будував у межах національно-демократичного руху, керованого М. Грушевським. Проте помилки українських соціалістів у добу Центральної Ради, які відкинули українські консервативні кола від парламентської діяльності, зумовили те, що В. Липинський, розчарувавшись у республіканцях, вирішив протиставити після 1919 р. консерваторів “народникам” і фактично повторив ту саму помилку соціалістів Центральної Ради, тільки вже з іншого соціального боку. Він відкинув потужний і розгалужений прошарок українських сил від участі в політичному житті, закликавши цілком підпорядкуватися в цьому гетьманцям як кращій політичній силі серед українців.

У 1920-ті роки нова історіософія та ідеологія мали багато своїх позитивних рис. Не випадково до істориків-державників належали найкваліфікованіші кадри історичної науки (В. Кубійович, Д. Дорошенко, Б. Крупницький, О. Оглоблин, Н. Полонська-Василенко та ін.). Але, з другого боку, і т. зв. народників не можна вважати недержавниками. Вони будували українську державність, але республіканського типу. Завдяки В. Липинському викристалізувалася нова філософія історії та ідеологія. Україна одержала добре обґрунтований правий рух. Постала вивірена і талановито виписана державницька ідеологія, яка не мала багатьох екстремів лівих ідеологій; вона спиралася на ідеалізм і віру, враховувала багату традицію консервативної Європи.

Але новий консерватизм кидав несправедливу тінь на народництво. Воно паплюжилося і відкидалося, а сама ідеологія оголошувалася шкідливою. Гетьманство і державницька історіографія поруч з націоналістичною ідеологією Д. Донцова багато зусиль доклали до дискредитації народництва, соціалізму, націонал-демократизму, що мало сумні негативні наслідки для пізніших часів, передусім для доби післявоєнної Європи. Політики і науковці безкритично і позаісторично продовжували таврувати народництво, яке за своєю суттю виявилось не менш перспективним і життєздатним, ніж ідеології націоналізму і гетьманства.

Перегляд однозначного присуду В. Липинського народництву розпочався вже у 1930-ті роки, коли після смерті В. Липинського Б. Крупницький,

Д. Дорошенко і О. Бочковський намагалися шукати симбіозу між народницьким і державницьким періодом нашої історіографії. Після Другої світової війни з поглядами В. Липинського полемізував Ісаак Мазепа, який досить слушно і влучно вказував не на біду інтелігенції, а на неготовність суспільства в цілому до незалежності¹². Переглянули у позитивному плані державницьку діяльність М. Грушевського Олександр Оглоблин і Володимир Дорошенко. З початку 1960-х із заснуванням Українського історичного товариства заходами його голови проф. Любомира Винара відбувається реабілітація як наукової, так і політичної діяльності М. Грушевського та народництва, хоч у 1960-х – 1980-х роках таке ставлення діаспорної науки не було ще панівним. Приміром, Омелян Пріцак, професор Гарвардського університету і творець його Українського інституту, до 100-річчя від дня народження М. Грушевського, перебуваючи під впливом В. Липинського, несправедливо звинуватив народництво і голову Центральної Ради в тому, що вони спричинилися до загибелі власної аристократії¹³. У 1990-х роках О. Пріцак відмовився від таких поглядів.

Ставлення В. Липинського, Д. Дорошенка і Д. Донцова до народництва і його представників було перейнято у 1990-ті роки сучасною історичною і суспільствознавчою думкою незалежної України, увійшовши до новітніх курсів з історіографії для вищих шкіл. Сьогодні твердити про протистояння двох історіографій – “народницької” і “державницької” – є анахронізмом. Так само, як протиставляти два проекти української державності: УНР і Української Держави.

Комуністична влада УРСР (і це свідчить про державництво народництва) негативно оцінювало українське народництво XIX – початку XX ст. Якби народники були проти української політичної окремішності, комуністична ідеологія напевно б вивела генетичну спорідненість між російсько-советським комунізмом і лівим українським народництвом як своїм попередником. Насправді ж історіософія М. Костомарова – В. Антоновича – М. Грушевського для комуністів однозначно лягала в річище т. зв. “українського буржуазного націоналізму”. Такий стан речей існував від перемоги Й. Сталіна над своїми опонентами і побудови в СРСР тоталітаризму (1929/1930) й до падіння Советської імперії у 1991 р.

Українське народництво було покликано до життя відповідною історичною добою, воно було єдино можливою суспільною ідеологією національно-визвольного руху, бо відповідало певному рівневі господарського і суспільного розвитку України. Народництво виявилось потужним і тривким протягом двох століть, бо за соціальною структурою Україна була аж до часів Другої світової війни селянською країною, а звідси й усі недоліки і плюси народницької ідеології в Україні. Попри обмеженість народництва та його вади, воно відіграло позитивну роль для політичного розвитку української держави і сприяло формуванню плюралістичного і багатокультурного суспільства

¹² Мазепа І. Підстави нашого відродження: [У 2 ч.]. – [Б. м.]: Прометей, 1946. – Ч. 1: Причини нашої бездержавности. – 179, [1] с.; його ж. Підстави нашого відродження: [У 2 ч.]. – [Б. м.]: Прометей, 1949. – Ч. 2: Проблема відродження України. – 163, [1] с.

¹³ Гирич І. Знакова стаття Омеляна Пріцака.

в добу новітньої незалежності. Народництво тримає етнонаціональний і мовно-культурний “українізм” українців, є потужним фактором національної самоідентифікації. І ще тривалий час залишатиметься важливим чинником української ідеології на сучасному етапі функціонування національної ідеї.

Ігор Гирич (Київ). **Українське народництво: До питання про оцінку феномену**

У статті розглянуто значення народницької ідеології в суспільно-політичній думці й політичній практиці України. Автор розмірковує, чи було негативним досвідом українське народництво. Він стверджує, що його домінація в інтелектуальному просторі Наддніпрянщини була зумовлена економічними та історичними причинами, особливостями суспільного розвитку. Також він полемізує з традиційною державницькою візією українського минулого і привертає увагу до неактуальності багатьох стереотипів сприйняття історії України XIX – початку XX ст.

Ключові слова: українське народництво, національно-демократичний напрям, суспільна думка, державницька схема історії, політична окремішність.

Ihor Hrych (Kyiv). **Ukrainian Populism (Narodnytstvo): On the Issue of Assessment of this Phenomenon**

The article introduces the importance of the populist ideology in Ukrainian social and political thought. The author ponders whether Ukrainian populism was a purely negative phenomenon. He claims that the dominance of this idea in the intellectual space of the Upper Dnieper region was due to economic and historical factors of social development. The article also questions certain aspects of the traditional nationalist vision of the Ukrainian past and tries to draw attention to the irrelevance of many stereotypes in the perception of nineteenth and early twentieth century Ukrainian history.

Keywords: Ukrainian populism (Narodnytstvo), national-democratic direction, public opinion, nationalist view of history, political separation.